

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.4>

А. С. Бугаєць

аспірантка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ФРАУДАТОРНИХ ПРАВочИНІВ

У статті досліджуються теоретично-доктринальні підходи щодо фразудаторних правочинів. Звертається увага, що фразудаторні правочини є одним з явищ сучасної правової дійсності. Хоча таке явище не є новим, однак лише відносно нещодавно воно стало «мейн-стрімом» української судової практики – «правочин, який вчинений боржником на шкоду кредитору». Можливість визнання недійсними правочинів неспроможного боржника певною мірою була обґрунтована ще в римському праві, однак на сьогодні така можливість також не заперечується. Очевидно, що визнання правочинів, вчинених боржником напередодні або в період банкрутства, недійсними можливо вважати ефективним правовим інструментом захисту інтересів кредиторів і дозволяє повернути в ліквідаційну масу майно неспроможного боржника. Безперечно, правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, можуть вчинятися і в інших сферах суспільних відносин.

Актуальність даного дослідження обумовлена відсутністю єдиної цілісної теоретичної концепції та нормативної регламентації сутності фразудаторних правочинів в українському законодавстві.

Метою статті є дослідження фразудаторних правочинів, тобто правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору, як явища правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві.

Методологія. У статті використано порівняльно-правовий, формально-юридичний, історичний, системно-структурний методи, метод аналізу, узагальнення, індукції, дедуції, аналогії та метод прогнозування.

Автор звертає увагу, що вчинення правочинів на шкоду кредитору незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фразудаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. Загалом, фразудаторні правочини спрямовані на зміну майнових відносин сторін і завжди вчиняються на шкоду інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін. Спрямованість волі сторін на заподіяння шкоди майновим інтересам кредитора однієї із сторін правочину є обов'язковою.

Підсумовано, що фразудаторні правочини водночас є однією з форм іншого правового явища – зловживання правом, що посягає на принцип добросовісності.

Ключові слова: фразудаторні правочини, правочин на шкоду кредитору, зловживання правом, добросовісність, недійсність правочину.

Одним з явищ сучасної правової дійсності є так звані фразудаторні правочини. Важливо уточнити, що таке явище не є новим, однак лише відносно нещодавно воно стало «мейн-стрімом» української судової практики – «правочин, який вчинений боржником на шкоду кредитору».

Так, дійсно, нерідко напередодні відкриття провадження у справі про банкрутство, а окремих випадках і під час відповідного прова-

дження, боржник вживає різноманітні заходи щодо спроб «порятунку активів», виводячи майно з обороту у вигляді здійснення ззовні цілком легітимних операцій із «дружніми» кредиторами, тим самим заподіюючи шкоду інтересам інших кредиторів. Як наслідок, не вдається досягти власне закладеної в законодавство мети такого провадження – зосередження всіх майнових активів боржника для того, щоб задовольнити вимоги кредиторів боржника

у максимально можливому розмірі. Очевидно, що визнання правочинів, вчинених боржником напередодні або в період банкрутства, недійсними можливо вважати ефективним правовим інструментом захисту інтересів кредиторів і дозволяє повернути в ліквідаційну масу майно неспроможного боржника. Безперечно, правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, можуть вчинятися і в інших сферах суспільних відносин.

Актуальність даного дослідження обумовлена відсутністю єдиної цілісної теоретичної концепції та нормативної регламентації сутності фродакторних правочинів в українському законодавстві.

Теоретичні та практичні аспекти конструкції фродакторних правочинів піднімалися у наукових працях Беяневич О., Тур О., Гурина М., обговорювалися фахівцями в галузі права. Однак термін «фродакторні правочини» є відносно новим для української науки та практики, хоча відповідний правовий феномен існує здавна. Це, зокрема, ще раз обґрунтовує актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження фродакторних правочинів, тобто правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору, як явища правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві.

Хоча Кодекс України з процедур банкрутства і не оперує терміном «фродакторні правочини», однак про відповідну категорію правочинів, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, та які відповідно можуть бути визнані недійсними згадуються у ст. 42 кодифікованого акта. Так, правочини, вчинені боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора, якщо вони завдали збитків боржнику або кредиторам, з визначених в Кодексі підстав [1]. У свою чергу у теорії конкурсного права часовий проміжок, що обмежується моментом виникнення грошового зобов'язання у боржника (в тому числі при загрозі неплатоспроможності або при надмірній заборгованості) та днем порушення справи про його банкрутство називається періодом підозр (підозрілим періодом), а правочини боржника, відповідно, сумнівними [2, с. 285].

Можливість визнання недійсними правочинів неспроможного боржника певною мірою

була обґрунтована ще в римському праві та відповідний механізм застосовувався вже за часів Цицерона. За позовом, що отримав назву *Actio Pauliana* (можливо, вона пов'язана з ім'ям претора, що залишився невідомим, хоча за деяким даними така назва є випадковою [3, с. 592]), оспорювалися правочини, що завдають збитків боржнику. Цей позов застосовувався, коли виникала підозра у тому, що боржник в очікуванні свого банкрутства недобросовісним чином розпорядився своїм майном, що завдало шкоди кредиторам. З метою захисту останніх стало можливим оскаржити правочини, які на перший погляд були здійснені законно; відповідно, іншої можливості їх оскаржити не було. Результатом такого оскарження (за умов доведення) ставало повернення в конкурсну масу майна, переданого боржником за правочином кредиторам, що тягло за собою подальший розподіл даних активів між кредиторами. Для цілей реалізації *Actio Pauliana* виділялася категорія «*fraus creditorum*», під якою розумілося вчинення боржником напередодні банкрутства, до введення *missio in possessionem* (володіння кредитора майном боржника без переходу права власності) правочинів, метою яких було приховування свого майна від звернення на нього стягнення кредиторами.

Відповідний правочин називався правочином, вчиненим «*in fraudem creditorum*». Наслідки правочину «*in fraudem creditorum*» застосовувалися після звернення стягнення на майно боржника у рамках конкурсного порядку. Останнє відбувалося за допомогою *missio in possessionem i venditio bonorum* (продажу майна боржника оптом з публічних торгів). Якщо виручених коштів для розрахунку з усіма кредиторами не вистачало, угоди «*in fraudem creditorum*» могли бути визнані деліктом. Як наслідок, допускалося пред'явлення позову до боржника, навмисні дії якого призвели до зменшення майна, що служило джерелом виконання вимог кредиторів.

Умовами пред'явлення *Actio Pauliana* були наступні:

- недобросовісний намір боржника (*fraudaudationis causa*);
- наявність оплатного відчуження;
- реальне завдання збитків кредиторам;
- наявність недобросовісного набувача (*conscius fraudis*);
- дотримання процесуальних строків (один рік із моменту вчинення таких дій) [4, с. 50].

Такий механізм справедливо можна називати найважливішим правовим засобом у процедурах банкрутства, а історико-правове значення даного позову – безперечне. Відповідний умисел сторін угоди – *consilium fraudandi* – спрямовувався на заподіяння збитків, і підлягав доказуванню. Принагідно відмітимо, що реалізація *Actio Pauliana* визначалася характером відносин у римському суспільстві, що передбачав високий рівень відкритості та поінформованості: в ті часи неспроможність ставала гласною, ще не будучи оголошеною, тобто особи, які набували майно у боржника, швидше за все, були обізнані про його неспроможність. На сьогодні ж фінансовий стан боржника не є настільки очевидним для кредиторів, що і повинно знаходити адекватний вияв у сучасному законодавстві.

Позов *Actio Pauliana* пред'являвся особливим суб'єктом, який певною мірою є аналогом сучасного арбітражного керуючого, котрий іменувався *curator bonorum*. Позов пред'являвся від імені всіх кредиторів; причому на розсуд *curator bonorum* відповідачем міг бути як боржник, так і третя особа-власник майна боржника. У будь-якому випадку, подання *actio pauliana* має на меті згадати всі правові дії боржника, які лише формально дозволені законом, щодо всіх активів [5, с. 29].

Як бачимо, згідно з *Actio Pauliana*, оскаржені могли бути правочини, сторони яких мали на меті заподіяти боржнику збитків, причому ця мета мала бути прямою, а не опосередкованою, важливо було довести відповідний умисел обох сторін (*consilium fraudandi*). У той же час головним фактором, що визначав віднесення тих чи інших правочинів до неправомірних дій, відповідно до концепції *Actio Pauliana*, є їх результат – зменшення можливостей задоволення вимог конкурсних кредиторів.

В умовах сьогодення правове значення такого позову можна визначити як найважливіший правовий засіб і спосіб захисту майнових прав кредиторів при неспроможності боржника. У той же час відмітимо, що підхід до обґрунтування можливості оскарження правочину, заснований на *Actio Pauliana*, отримав назву суб'єктивного, оскільки його застосування можливе лише за наявності суб'єктивного елемента – наміру заподіяти збитки кредиторам. Пізніше сформувався протилежний – об'єктивний – підхід, для якого принциповим під час вирішення питання недійсності правочинів є доведеність певної обставини (наприклад,

факту вчинення правочину за встановлений період до виявлення неплатоспроможності).

Безумовно, вирішення питання про те, якою мірою запроваджувати в національній правовій системі механізм *Actio Pauliana* – справа законодавця. Як уже зверталася увага вище, український законодавець вирішив, що юридичні наслідки у виді визнання правочину недійсним можуть наставати при заподіянні збитків кредиторам за умов вчинення останнього після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі. Однак у практиці деяких зарубіжних країн діє так звана конструкція безстрокового періоду. Подовження періоду підозрілості (аж до нескінченності) для правочинів, щодо яких доведено намір заподіяти шкоду кредиторам підвищує захищеність інтересів кредиторів неспроможного боржника у конкурсних відносинах.

За словами М. Гурина, для кредиторів звернення з відповідним позовом є правом, а для арбітражного керуючого таке право межує з обов'язком, адже під час затвердження звіту ліквідатора господарський суд повинен перевірити повноту дій ліквідатора, і не звернення до суду із позовами про визнання недійсними правочинів боржника може бути розцінено як недотримання даного принципу [6, с. 47]. Такий підхід законодавця також сприяє захищеності прав кредиторів.

Вчинення правочинів на шкоду кредитору незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фраздаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. На цьому, зокрема, наголошується в постанові Верховного Суду у справі у справі № 369/11268/16-ц [7].

Так, принаймні законодавчо окресленим є вчинення фраздаторних правочинів у правочинних відносинах, пов'язаних з неплатоспроможністю банків (ч. 3 ст. 38 зазначає, що правочини банку, у тому числі укладені з пов'язаними з банком особами, в якому Фондом здійснюється тимчасова адміністрація та/або процедура ліквідації, є нікчемними з визначених в даній нормі підстав – наприклад, банк безоплатно здійснив відчуження майна, узяв на себе зобов'язання без встановлення обов'язку контрагента щодо вчинення відповідних майнових дій, відмовився від власних майнових вимог) [8]. Згадка про фраздаторні правочини (хоча відповідний термін і не вживається) міститься і в Законі України «Про

виконавче провадження» – ч. 4 ст. 9 закріплює, що укладення протягом встановлено в нормативно-правовому акті строку правочину щодо майна боржника, який призвів до неможливості задовольнити вимоги стягувача за рахунок такого майна, є підставою для визнання такого правочину недійсним [9].

У той же час брак нормативно-правового регулювання фраздаторних правочинів компенсувався судовою практикою з цієї категорії спорів, з урахуванням якої, очевидно, у майбутньому будуть сформульовані законодавчі положення.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 7 жовтня 2020 році (справа № 755/17944/18) сформулював бачення конструкції «фраздаторності», вказавши, що договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (фраздаторним договором), може бути як оплатний, так і безоплатний договір. При цьому конструкція фраздаторного договору, що застосовується до оплатних цивільно-правових договорів, включає такі елементи:

- момент укладення договору (коли боржник усвідомлює, що майно заберуть за борги);
- контрагента з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа);
- ціну (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника) [10].

В іншій справі № 693/624/19 Верховний Суд виділив такі ознаки оспорюваного договору, що свідчать про його фраздаторність:

- момент вчинення договорів (після відкриття провадження, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засідання в справі);
- контрагент з яким боржник вчинив оспорювані договори (учасник боржника на момент їх вчинення);
- ціна в оспорюваних договорах купівлі-продажу (явно не відповідає ринковим, оскільки є суттєво заниженою).

У цій же справі Суд вказав, що «очевидно учасники цивільних відносин (сторони оспорюваних договорів) «вживали право на зло», оскільки цивільно-правовий інструментарій (оспорювані договори купівлі-продажу) використовувався учасниками для недопущення звернення стягнення на майно боржника» [11]. В результаті, Верховний Суд кваліфікував оспорювані в справі договори як фраздаторні та визнав їх недійсними.

У справі № 916/2878/14 суд вищої інстанції повторив, що «будь-який правочин, вчинений

боржником у період настання у нього зобов'язання із погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраздаторного правочину (правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам)» [12].

Тож, фраздаторні правочини спрямовані на зміну майнових відносин сторін і завжди вчиняються на шкоду інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін. Спрямованість волі сторін на заподіяння шкоди майновим інтересам кредитора однієї із сторін правочину є обов'язковою. Водночас, фраздаторні правочини є однією з форм іншого правового явища – зловживання правом, що посягає на ключовий принцип приватноправових відносин – принцип добросовісності. Як слушно зазначила К. Валігура, «на сучасному етапі розвитку права в цілому і цивільного права зокрема спостерігається тенденція до моралізації, що виявляється в розгляді правових явищ крізь призму моральних категорій» [13, с. 12]. Таке положення зобов'язує законодавця вжити заходів щодо нормативного закріплення поняття «фраздаторний правочин» та щодо захисту осіб, на шкоду яким такий правочин був вчинений.

Таким чином, фраздаторні правочини, тобто правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредиторам є поширеним явищем сучасної правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві. Разом з тим, такі конструкції згадуються законодавцем, хоча відповідний термін – «фраздаторний правочин» – в текстах нормативно-правових актів не вживається. Вчинення правочинів на шкоду кредиторам незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фраздаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. Ознакою, яка дає підстави кваліфікувати правочин фраздаторним, є його спрямованість на заподіяння шкоди інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін, відтак, законодавство повинно передбачати механізми захисту інтересів останніх. Враховуючи, що основні ознаки фраздаторних договорів наразі формуються у судовій практиці, та не отримали широкого висвітлення, розкриття їх сутності та співвідношення з іншими приватно-правовими конструкціями потребує подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури:

1. Кодекс України з процедур банкрутства № 2597-VIII (редакція від 29.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n617>.
2. Пригуза П.Д., Пригуза А.П. «Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21). Херсон: Видавництво «ТДС» 304.
3. Ilaria Pretelli (2011). Cross-Border Credit Protection Against Fraudulent Transfers of Assets: Actio Pauliana in the Conflict of Laws. Yearbook of Private International Law. Volume 13, 589-640.
4. Поляков Р.Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», 274 с.
5. Puja Dwi Pangestu (2019). Actio Pauliana as the Rights Protection Efforts for Creditors in the Bankruptcy Case. Journal of Private and Commercial Law. No. 3(1), 26-29.
6. Guryn Mykola (2021). Invalidation of the debtor's transactions in the bankruptcy case. Visegrad Journal on Human Rights. No. 6, 44-48.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786>.
8. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI (редакція від 18.06.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#n437>.
9. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII (редакція від 03.08.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n111>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 7 жовтня 2020 року у справі № 755/17944/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92315178>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії судів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 травня 2021 року у справі № 693/624/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97103755>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26 травня 2022 року у справі № 916/2878/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104634845>
13. Валіхура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11-16.

Buhaiets A. S. Theoretical and doctrine approaches regarding fraudulent offenses

The article examines theoretical and doctrinal approaches to fraudulent transactions. Attention is drawn to the fact that fraudulent transactions are one of the phenomena of modern legal reality. Although such a phenomenon is not new, it has only relatively recently become the "mainstream" of Ukrainian judicial practice – "an act committed by a debtor to the detriment of a creditor." The possibility of invalidating the deeds of an insolvent debtor was to some extent substantiated even in Roman law, but today such a possibility is not denied either. It is obvious that the recognition of transactions committed by the debtor on the eve of or during the bankruptcy period as invalid can be considered an effective legal tool for protecting the interests of creditors and allows the property of the insolvent debtor to be returned to the liquidation estate. Undoubtedly, acts committed by the debtor to the detriment of the creditor can be committed in other spheres of social relations.

The relevance of this study is due to the absence of a single coherent theoretical concept and normative regulation of the essence of fraudulent transactions in Ukrainian legislation.

The purpose of the article is to study fraudulent transactions, i.e. transactions committed by the debtor to the detriment of the creditor, as a phenomenon of legal reality, which, however, was not widely reflected in Ukrainian legislation.

The article uses comparative-legal, formal-legal, historical, systemic-structural methods, the method of analysis, generalization, induction, deduction, analogy, and the method of forecasting.

The author draws attention to the fact that the commission of acts to the creditor's detriment shortly before or during bankruptcy proceedings is certainly one of the most common manifestations of fraudulent acts in practice, but it is far from the only one.

In general, fraudulent transactions are aimed at changing the property relations of the parties and are always committed to the detriment of the interests of third parties – creditors of one of the parties.

The intention of the parties to harm the property interests of the creditor of one of the parties to the transaction is mandatory.

It is concluded that fraudulent acts are at the same time one of the forms of another legal phenomenon – abuse of law, which encroaches on the principle of good faith.

Key words: *fraudulent transactions, transaction to the detriment of the creditor, abuse of rights, good faith, invalidity of the transaction.*